

отв. ред. Д. С. Лихачев. – Ленинград : Наука, 1987. – Вып. I. – С. 292–294.

4. *Вознесенский, А. В.* Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века: Каталог / Составитель А. В. Вознесенский. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1991. – 160 с.

5. *Вознесенский, А. В.* Старообрядческие издания XVIII – начала XIX века: Введение в изучение / А. В. Вознесенский. – СПб : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1991. – 160 с.

6. *Галенчанка, Г. Я.* Книга Белоруссии. 1517–1917 : Сводный каталог / Составители Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевич. – Минск : Белорусская советская энциклопедия имени Петруся Бровки, 1986. – 615 с.

7. *Горский, А. В., Невоструев, К. И.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки / А. В. Горский, К. И. Невоструев. – М., 1862. – Т. 4. Отд. 2, Ч. 3. – 119 с.

8. *Запаско, Я. П., Исаевич, Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2 кн., 3 ч. / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. II, ч. 2. – 128 с.

9. *Зернова, А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати / А. С. Зернова // Материалы научной конференции к 90-летию со дня рождения В. И. Ленина. – М. : Министерство культуры РСФСР, 1960. – Том IV. – С. 204 – 246.

10. *Ісаєвич, Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

11. *Огієнко, І. І.* Історія українського друкарства: історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII ст. / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.

12. *Поздеева, И. В.* Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры русского старообрядчества (первый период – аккумуляция) / И. В. Поздеева // История СССР. – М., 1988 – 98 с.

13. *Починская, И. В.* Старообрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX в. / И. В. Починская. – Екатеринбург : УрО РАН, 1994. – 150 с.

14. *Таранець, С. В.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / Сергій Таранець. – К. : НАН України, 2007. – 456 с.

Архівні джерела

15. Дело о претензиях Почаевского монастыря к купцу Железняку Василию за взятый им холст в типографии на 400 золотых / Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 1. – спр. 185. – 10 арк. – Оригінал. Рукопис.

УДК 002(477)(09)+[655.413:61](477)“17”

Ганна Губко,

мол. наук. співробітник НБУВ

КНИЖКОВІ ВИДАННЯ З МЕДИЧНОЇ ТЕМАТИКИ ГРАЖДАНСЬКИМ ШРИФТОМ У XVIII ст.

У статті показано багатство та різноманітність медичної літератури XVIII ст., розкрито її тематичний репертуар. Викладено передумови виникнення та розвитку вітчизняного медичного книговидання, вказано на прогресивні тенденції та суперечності цього процесу. Охарактеризовано найбільш цікаві медичні видання визначеного періоду.

Ключові слова: медичне книговидання, гражданський друк, лікарі, шпитальні школи, хвороби.

Сьогодні дедалі більше фахівців схиляються до думки, що дослідження медичного книговидання XVIII ст., зокрема гражданським шрифтом, заслуговує на увагу істориків, книгознавців, медиків.

Виявленню і дослідженню видань медичної тематики значною мірою сприяють ґрунтовні бібліографічні праці С. Й. Петрова [8; 9], В. С. Сопікова [16], В. Г. Анастасевича [1; 2], Я. А. Чистовича [18]. Слід також відзначити важливу роль у вивченні медичної літератури періоду гражданського друку, яку відіграли історики цієї науки – С. М. Громбах [4], М. П. Мультановський [7], Б. М. Російський [10], В. В. Фролов [17] та ін.

Починаючи з XVII ст. друкована книга стає важливим чинником розвитку вітчизняної науки. Її тематика відображає тогочасний стан освіти та культури. У 1708 р. імператор Петро I запроваджує в Росії гражданське, тобто світське, книгодрукування, особисто керує друкарською та видавничою справою. Хоча в першу чергу цар спрямував всі свої зусилля на обслуговування технічних і військових наук, у розвитку яких був зацікавлений насамперед. Перша друкарня, яка видавала книги гражданським шрифтом в Україні, була заснована 1764 р. у Новоросійській губернії, у місті Єлисаветград. Проте жодного видання з медичної тематики там надруковано не було. Вона випускала, головним чином, бланки, свідоцтва та офіційні документи [15, с. 10].

Звичайно, виникнення української та російської медичної літератури було зумовлене не тільки наявністю світського шрифту, матеріальної, поліграфічної бази, але й неухильним зростанням числа її користувачів – лікарів.

Історія засвідчує, що потреба в лікарях, особливо для війська, і бажання звільнитися від послуг іноземців змусили російську медичну адміністрацію XVII ст. – Аптекарський приказ – віддавати молодих людей на навчання до лікарів-іноземців і зобов'язувати останніх підпискою щодо повної передачі медичних знань. 1654 р. засновується і перша лікарська школа, учнями якої стали 30 стрільців і стрілецьких дітей. Проте ця єдина школа та індивідуальне учнівство з тривалим терміном навчання не змогли підготувати достатню кількість фахівців [4, с. 16]. Тому центрами підготовки лікарів стають шпитальні школи – по суті, перші вищі медичні навчальні заклади у тогочасній Росії. Вони були поширені й на Лівобережній Україні. До цих шкіл набирали вже освічених студентів Київської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів. Згодом шпитальні школи трансформовані у медико-хірургічні училища. Вони були відкриті у Петербурзі, Кронштадті та Єлисаветграді [4, с. 17].

У XVIII ст. приділялася особливо велика увага підготовці лікарів. Це було викликано розвитком економіки, а також необхідністю боротьби з епідеміями, що вражали великі території імперії і забирали тисячі життів. Професія лікаря вдедалі більше приваблювала молодь, яка прагнула продовжити навчання і наукову діяльність у навчальних закладах країн Європи.

Означений період характеризується стрімким розвитком медицини. Цьому великою мірою сприяло створення 1725 р. наукового центру – Академії наук. За першим же її регламентом, один з трьох «класів» або відділень включав вивчення медичних наук – анатомії і фізіології, а також хімії і ботаніки. Зокрема, професор хімії викладав «фармакопію», а професор ботаніки – «формули медичні» [4, с. 20].

З перших днів існування Академії наук до її складу входили вчені-медики. Спочатку це були іноземці, які писали наукові праці латинською мовою. Згодом, поряд з ними і на зміну їм, постала ціла плеяда вітчизняних вчених, дослідників і лікарів-практиків, професорів і академіків. Якщо говорити про українські території, то в Київській академії, що була духовним навчальним закладом, у першій половині XVIII ст. запроваджується викладання природничих і медичних наук.

Отже, лікарям, учням медичних шкіл і студентам, число яких постійно збільшувалося, потрібні були медичні книги, підручники, посібники тощо.

Треба відзначити, що медичну літературу читали не тільки лікарі та учні медичних шкіл. Інтерес до анатомії, фізіології, практичної медицини був значним й серед освіченого люду, який не мав медичної освіти. Інтерес неспеціалістів зумовлювався різними причинами: бажанням полегшити страждання хворих, користолубством або елементарною цікавістю. Таким чином, коло читачів медичної літератури було досить широким і воно мало тенденцію до збільшення.

1755 р., за ініціативою М. В. Ломоносова, засновується Московський університет, у складі якого було створено медичний факультет. Києво-Могилянська академія та Харківський колегіум у другій половині XVIII ст. підтримували тісні зв'язки з Московським університетом. Видання останнього регулярно надходили до фондів бібліотек цих навчальних закладів [15, с. 11]. Окрім університету, підготовкою лікарів займалися спеціальні школи і повивальні інституції, що випускали акушерок і «повитух».

Безумовно, цього було недостатньо для задоволення величезної і дедалі зростаючої потреби в лікарях, хоча до кінця XVIII ст. їх чисельність зросла до декількох сотень. У 1793 р. тільки у Петербурзі налічувалося «36 докторов, 147 лекарей і 35 подлекарей» [4, с. 17].

Кількість лікарів, які присвятили себе науці і створювали тогочасну медичну літературу, не обмежувалася професорами Академії наук. Шпитальні школи та медико-хірургічні училища, медичний факультет Московського університету виховали протягом XVIII ст. не одне покоління фахівців, які досягали вчених ступенів і ставали професорами. Якщо у першій половині століття їх нараховувалось одиниці, то в другій – їх кількість значно зросла.

Особливо помітним це зростання стало у 60-ті роки XVIII ст., коли повернулися з-за кордону, отримавши там вчений ступінь, доктори медицини С. Г. Зибелін, П. Д. Веніамінов, П. І. Погорельський, С. М. Митрофанов, М. С. Крутень, К. Ф. Рожалін, І. Т. Тимковський, С. Фіалковський та ін. Більшість з них залишили помітний слід в історії медичної науки.

Розквіт медичної освіти, в свою чергу, вимагав збільшення кількості та піднесення якості навчальної літератури. Це спонукало професорів медицини створювати підручники або доручати своїм студентам перекладати на російську актуальні книги іноземних авторів.

Значним поштовхом до напруження медичної літератури стало створення 1763 р. нового вищого органу медичного управління – Медичної колегії, яка для заохочення лікарів, розвитку медичної науки запропонувала всім фахівцям надсилати їй свої твори і записки з медичної науки та

«истории медицинские». Починаючи з 80-х рр. вона виявляла велику турботу про розвиток російського медичного книговидання. Колегіальній комісії було доручено визначити потреби медичного факультету. У звіті Комісії від 26 жовтня 1782 р. серед знайдених нею головних незручностей відзначалося: «До значного недоліку медичного факультету і те віднести треба, що Медична колегія до цього часу не має майже жодної медичної книги і хірургічних книг російською мовою» [4, с. 21]. У розроблених пропозиціях Комісія просила про щорічне виділення 2000 рублів на видання книг. Гроші ці пропонувалося взяти з суми, яка виділялася Кабінетом імператриці Катерини II на переклад іноземної літератури. Починаючи з 80-х рр., Медична колегія підтримувала, а інколи безпосередньо доручала окремим лікарям створення або переклад на російську мову книг з медицини [4, с. 21].

На заваді видання медичної літератури в Україні стояла відсутність у краї світських друкарень. Упродовж багатьох років друкарня існувала при Києво-Печерській лаврі, але вона тривалий час не мала жодного верстата для громадянського книгодрукування. Ситуація змінилася лише 1786 р., коли нагляд за виданнями Києво-Печерської лаври передали від Синоду київському митрополиту Самуїлу (Миславському). Завдяки клопотанню останнього у 1787 р. вийшов царський указ про відкриття в Лаврі «типографии Академии Киевской». Громадянський шрифт для неї придбали у відомого російського видавця М. І. Новікова, і вже через 2 роки тут було надруковано «Разсуждение о воде, всеобщем врачевстве, сочиненное Фредериком Гофманом, и с латинского языка на российский переведенное». Згодом друкарні з громадянським шрифтом започатковуються і в інших містах – Житомирі, Бердичеві, Кам'янці-Подільському [15, с. 11]. Однією з перших була Миколаївська друкарня, відкрита при адміралтейському правлінні Чорноморського флоту наприкінці 1797 р. з ініціативи голови правління М. Мордвинова. Саме наступного року побачили світ два видання з медичної тематики: «Приключения Клеандра», яке приписують П. М. Захар'їну та «Опыт о действительнейших способах к сохранению здоровья морских служителей» Д. Линда [13, с. 34].

Таким чином, протягом XVIII ст. сформувалися основні передумови для виникнення і розвитку російської та української друкованої медичної книги: з'явився значний контингент читачів, активно почали працювати автори й перекладачі, було створено достатньо розвинуту видавничу базу. Означене століття стало періодом виникнення і швидкого розвитку медичної книги.

Первістком друкованої медичної літератури громадянським шрифтом вважається видана 1719 р. у Петербурзі праця «О марциальных водах объявление. О лечительных водах, сысканных на Олонце, а от каких болезней и как при том употреблении поступать, тому дохтурское определение, также и указ его царского величества на оные дохтурские правила и оное все следует ниже сего». Трохи раніше, у 1718 р. був виданий указ – «Подлинные дознания о действии марциальных кончезерския воды разными человеки...» (СПб), які були вміщені у книзі «Копии его царского величества указов 1714–1719 г.», але точних вказівок щодо їх самостійного видання немає, тому традиційно до медичних публікацій «Дознания» не відносять.

Збереглися цікаві відомості про те, що ще при Петрі I планувалося випустити у світ книги: «Гиппократовы афоризмы», «Бидлов. Анатомия человеческого тела с фигурами печатными», тобто «Анатомія» Бідлоу, і «Походная и домовая аптека». Вони позначені як підготовлені до друку, однак з невідомих причин так і не були видані ні при Петрі I, ні пізніше [4, с. 22].

У період з 1720-го по 1740 р. не з'явилося жодної книги медичної тематики російською мовою. Протягом 1740–1760 рр. було надруковано всього чотири видання. Одне з них – видання рекламного характеру – «Описание Шифгаузенова бальзамического пластыря» (СПб, 1744), друге – анатомічний атлас И. Прейслера (СПб., 1749), третє – «Медицинской канцелярии поступки с окулистом Иосифом Гильмером» (СПб, 1751). І лише четверте було суто медичне: керівництво з анатомії Л. Гейстера – переклад з латини М. Шеина (СПб, 1757) [4, с. 25].

У наступне двадцятиріччя, що ознаменувалося появою російських професорів в Академії наук, Московському університеті, шпитальних школах та збіглося із загальним піднесенням російського світського книгодрукування, різко зріс випуск медичної літератури. З цього моменту видання медичних книг має тенденцію до неухильного зростання.

Особливо різкий сирибок книгодрукування зробило у 60-ті роки XVIII ст. Настільки різкий, що говорячи про російську медичну літературу XVIII ст., по суті, маємо на увазі лише книги, видані в другій половині століття. Вихід друком максимальної кількості нових російських медичних книг припадає на 1789 р. – 16 назв та 1792-й – 15 назв. Проте точна кількість усіх медичних книг, надрукованих у XVIII ст., потребує прискіпливого аналізу, який має ґрунтуватися на виявленні та описі кожного джерела. Поки що можна стверджувати, що відомо більше 200, але менше 400 медичних книг, виданих російською мовою у XVIII ст. [17]. Більшість цих

видань вийшло у Санкт-Петербурзі та Москві. Лише наприкінці століття кілька видань було надруковано в інших містах: 1 – в Ярославлі, 1 – в Києві, 4 – у Володимирі, 2 – у Тобольську, 1 – у Пермі, 1 – в Житомирі, 2 – у Миколаєві [4, с. 29]. Всього протягом 1765–1800 рр. громадянськими друкарнями України було випущено понад 70 видань, з них лише 4 – з медичної тематики [див. Додаток]. І хоча, В. Соколов у своїй статті «Книгодрукування з медицини та ветеринарії в Україні в XVIII ст.» [15, с. 35], посилаючись на працю В. Плюща «Нариси з історії української медичної науки та освіти», вказує і п'яте медичне видання – «Обсервации. Медикотопографические наблюдения в Черниговской губернии» С. Андрієвського, що побачило світ 1783 р. у Чернігові. Разом з тим у каталогах С. О. Петрова [9, с. 5], В. С. Сопікова «Опыт российской библиографии» [16], в «Росписи российским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова» [1], в «Сводном каталоге русской книги» [12], «Росписи российским книгам...» В. Г. Анастасевича [2] та «Пам'ятках книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800)» Я. Запаско та Я. Ісаєвича [5] згадане видання відсутнє.

Медичні книги виходили не тільки у друкарнях відомчих, а й приватних осіб. Найбільше таких видань опубліковано в друкарнях Московського університету та Академії наук. Кілька книжок випустили друкарні шляхетських кадетських корпусів – морського і сухопутного та приватні друкарні А. Решетнікова, М. Пономарьова, П. Богдановича, М. Новікова. З 1796 р. починають виходити книжки з друкарні Медичної колегії.

Особлива роль у поширенні медичних знань, випуску медичних книг у XVIII ст. належить «Типографической компании», очолюваній відомим видавцем того часу – М. І. Новіковим. Він займався організацією друкарень, бібліотек, шкіл у Москві. У 16 містах Росії працювали його книгарні. Були періоди, коли видані ним книги становили третину або майже половину всіх медичних видань в Російській імперії.

Слід зазначити, що у XVIII ст. видавець інколи одночасно виступав автором і перекладачем своїх видань (І. Ф. Богданович, А. Віцман). Точніше сказати, автор або перекладач ставав видавцем та друкував свої книги власним коштом – «собственным иждивением». Наприклад, Н. Максимович-Амбодик, перший український професор повивального мистецтва (1782), один з основоположників наукового акушерства, педіатрії і фармакогнозії в Росії. Талановитий і освічений перекладач, він переклав російською мовою безліч медичних книг, сприяючи цим популяризації медичних і природничо-наукових знань.

Нас у першу чергу цікавлять автори оригінальних видань, яких

нараховується понад 50. Серед них – лікарі-вчені, академіки, професори А. П. Протасов, І. І. Лепехін, С. Г. Зибелін, П. Д. Веніамінов, Н. М. Максимович-Амбодик, О. М. Шумлянський, Х. Пекен, П. Гофман, Ф. Г. Політковський, В. Ріхтер. Медичні праці створювали також лікарі-практики: Д. С. Самойлович, К. Й. Ягельський, О. Ф. Шафонський, М. Я. Трохимовський, Х. Рост, І. Луц. Поміж авторів зустрічаються представники інших природничих наук, фармацевти – В. М. Севергін, Т. Ловіц. Були також автори, які не мали спеціальної підготовки або спеціалісти суміжних галузей – П. Богданович, А. Віцман, М. Чулков та ін.

Важливою характеристикою російської медичної літератури XVIII ст. є її тематика. Однак проаналізувати, хоча б у загальних рисах, тематику російської медичної літератури XVIII ст. та згрупувати її за основними напрямками непросто. Справа в тому, що у XVIII ст. медицина була мало диференційована, тому існує відносно небагато видань, присвячених якомусь конкретному питанню певної медичної галузі. Більшість книжок охоплюють одразу кілька медичних питань, і при класифікації за галузями знань одна й та ж книга потрапляє відразу до кількох рубрик. Наприклад, фізіологія нерозривно пов'язана з анатомією та гігієною, акушерство з педіатрією тощо.

І все-таки ми спробуємо хоча б побіжно систематизувати тематику медичних видань XVIII ст.

Відносно велику групу становлять книги з анатомії та фізіології. Наприклад, С. Зибелін у своїй праці «Слово о сложениях тела человеческого» (СПб, 1777) викладає вчення про типи будови людського тіла, темперамент та характер залежно від сполучення основних рідин. 1782 р. в Петербурзі з'явився оригінальний анонімний твір під назвою «Опыт к познанию сложения человеческого тела». А наступного року вийшов анатоміко-фізіологічний словник Н. М. Максимовича-Амбодика, який містить анатомічні та фізіологічні терміни, наведені паралельно трьома мовами – російською, французькою та латинською. Значення цього словника полягає у тому, що він великою мірою сприяв виробленню російської медичної термінології. Видання відкриває «Предуведомление» про користь анатомії та фізіології, після якого розміщено розділ «О частях анатомии и о наименованиях человеческого тела».

Питанням фізіології присвячено досить багато книг. Серед них такі, як «Физиология» у перекладі Н. М. Максимовича-Амбодика (СПб, 1787), «Физиология, или наука о естестве человеческого» М. Пекена (СПб, 1788), «Физиология» І. Ф. Блументаха (М., 1796), використовувалися в якості підручників у медичних навчальних закладах [4, с. 76–77].

Багато вчених виявили підвищений інтерес до фізіологічної хімії. В результаті сучасні дослідники мають змогу ознайомитися з такими творами, як «Начальные основания врачебной и всеобщей химии» І. Ф. Жакена (М., 1795, 1796), «Игрология, или химико-физическая наука о соках человеческого тела» І. Пленка (СПб, 1800) та ін.

На означений період припадає зародження електрофізіології – розділу фізіології, що вивчає електричні явища в живих тканинах і клітинах. Їй присвячені окремі розділи книги Г. Адамса «Электрические опыты любопытства и удивления достойные» (М., 1793).

Досить чисельну групу видань становлять праці з гігієни, в яких автори досліджують окремі елементи навколишнього середовища та дієтики. Що таке дієтика як галузь медицини засвідчує визначення, подане у вступі до «Полной диэтики» Г. Г. Ріхтера (М., 1790): «Диэтика есть руководство, как сохранить здравие посредством тех вещей, с коими мы во всегдашнем находимся сообщении» [4, с. 78]. На той час їх нараховувалишість: повітря, їжа та питво, випорожнення, спокій та рух, сон та бадьорість, душевні страсті. Є ціла низка книжок з дієтики, які розраховані на певне коло читачів, наприклад: «О здравии ученых людей» (СПб, 1787), «Врач для любителей красоты» (М., 1788), «Врач светских людей» (М., 1792), «Дамский врач» (М., 1793).

Кілька видань присвячено питанням гігієни повітря: «Расуждение о пронизательном действии малейших частиц» професора Московського університету І. І. Роста (М., 1765); «Слово о вредном воздухе в жилищах» (М., 1772); «Исследование о воздухе» І. Х. Рігера (СПб, 1767); «Слово о вреде проистекающем от содержания себя в теплоте излишней» С. Г. Зибеліна (М., 1773).

Можна розбити на кілька підгруп книги, присвячені тому, «что в болезненном и сверхъестественном состоянии приключается» [4, с. 79], тобто тій частині медицини, яка підпадає під назву – «Иатрика». По-перше, це книги, що дають загальні уявлення про хворобливі процеси в організмі людини – патологію. До них належать і перекладні праці: «Начальные основания науки» Н. Гулме (СПб, 1786), «Патология» Х. Людвіга (М., 1790) та ін.

Чимало книг було видано з лікувальної справи, серед них провідне місце займають твори про допомогу при пологах та догляд за новонародженими. Тогочасне суспільство було стурбоване високою дитячою смертністю, бо питання «размножения и сохранения российского народа» мало першочергову державну важливість [4, с. 80]. Це ж питання стало темою дослідження професора Московського університету І. Г. Рейхеля «О наилучших способах к умножению подданных» (М., 1766).

Публікувалася також ґрунтовні поради з акушерства та педіатрії. 1781 р. Н. М. Максимович-Амбодик видав переклад книги Соссерота «Краткое испытание многих закоснелых мнений и злоупотреблений до беременных женщин, родильниц и новорожденных младенцев, относящихся и к произведению родов в человеческом роде служащих, с присоединением средств, коими такие пороки отвратить можно» (СПб). 1784 р. вийшла друком його фундаментальна праця: «Искусство повивания» (СПб) Це був кращий підручник XVIII ст. російською мовою, без якого немислимі успішний розвиток акушерства і підготовка акушерських кадрів у Росії. За цим підручником навчалося кілька поколінь російських і українських акушерів. Він є першим оригінальним російським посібником з акушерства та педіатрії.

Епідемія морової пошесті у Москві та інших містах імперії у 1770–1772 рр. значною мірою активізувала вивчення цієї хвороби. У боротьбі з нею вітчизняні лікарі накопичили великий досвід. Особливо тут відзначився лікар-епідеміолог Д. Самойлович. З цією небезпечною хворобою відважно боролися і його колеги: О. Шафонський, К. Ягельський, І. Полетика, С. Митрофанов, М. Крутень, І. Руцький. З'явилася на світ відповідна література. Вийшло складене А. Шафонським «Описание моровой язвы» (М., 1775), де було визначено найбільш ефективні методи боротьби з хворобою. Моровій пошесті присвятили свої праці І. Вієна – «Лоимология, или описание моровой язвы» (М., 1786); П. Фон-Вунзель – «Расуждение о моровой язве» (М., 1791); К. Ягельський – «Уведомление, каким образом вообще яд язвенный в домах и вещах зараженных и сумнительных истреблять» (М., 1771).

Досить значною була література про іншу страшну хворобу того часу – віспу. Більшість книг присвячено спробам її попередження – щепленням. Насамперед тут варто згадати працю Х. Димсдала «Нынешний способ прививать оспу» (СПб, 1770). Піонером віспощеплення в Україні став М. Трохимовський, який першим почав робити щеплення на Миргородщині [6, с. 733].

Привертала дослідницьку увагу лікарів і цинга – взяти хоча б «Практическое рассуждение о цинготной болезни» А. Бахерахта (СПб, 1786). Навколо цієї хвороби, як відомо, побувало чимало всляких домислів, чуток, особливою незвичайністю вони вирізнялися, коли йшлося про її походження.

Актуальним було питання боротьби з венеричними захворюваннями – «любострастною», «французской болезнью». На цю тему писали А. Бахерахт – «О неумеренности в любострастии» (СПб, 1775);

С. Венечанського – «Способы и наставления, по которым зараженные французской болезнью... сами собою вылечиться могут» (СПб, 1776) та ін.

Варто виокремити групу книг з хірургії. Всі вони з'явилися наприкінці XVIII ст., крім «Основательных наставлений хирургических» І. Платнера (СПб, 1761) – однієї з перших медичних праць громадянським шрифтом. До видань з хірургії належать переклади «Начальных оснований рукодеятельных врачебных науки» А. Рихтера (СПб, 1791–1795), а також книги І. Тедена (М., 1794), Х. Мурзінни (СПб, 1798).

Мала свою літературу і така провідна галузь медицини, як терапія. Відомості з терапії зустрічаються або в книгах з патології, або в таких узагальнених працях, як «Руководство к познанию и врачеванию болезней человеческих наружных и внутренних» І. Шрейбера (СПб, 1781), «Медицина практика» І. Рубелія (М., 1789), «Лечебник» А. Штерка (М., 1789) тощо.

Важко вилілити в самостійну галузь медицини книги, присвячені спеціально нервовим та психічним захворюванням. Їм зазвичай відводилися розділи в енциклопедичних виданнях. Цих питань торкалися у своїх публікаціях професор М. Скіадан «Слово о причинах и действиях страстей душевных» (М., 1794) та лікар Доппет «Врач философ» (М., 1792).

Доволі багато книг присвячено різним лікувальним засобам. Тогочасний арсенал фармацевтичних засобів був досить потужним – від рослинних до хімічних речовин. Набували популярності неперевірені або навіть шарлатанські засоби у вигляді еліксирів, крапель, порошоків. Велика кількість таких ліків потребувала літератури рекламного характеру, водночас викликала необхідність у посібниках, які б орієнтували на дійсно дієві.

Велика увага приділялася лікувальним властивостям трав, що, в свою чергу, підвищувало інтерес до ботаніки. Першу працю на цю тему «Слово о свойствах и пользе растений» написав П. Д. Веніамінов (М., 1767). Цікавими для дослідження є «Первоначальные основания ботаники» Н. М. Максимовича-Амбодика (СПб, 1796), «Рассуждения о растениях Крымской степи полковым лекарем усмотренных» М. Я. Трохимовського (СПб, 1772), а також низка праць, присвячених лікувальним властивостям окремих рослин.

Важливо виокремити невелику групу книг, які стосувалися медичної освіти. Сюди можна віднести брошуру Г. Кау-Бургава «Медицинской канцелярии поступки» (СПб, 1751) та «Рассуждение о врачебной науке, которую называют докторством» Г. Н. Теплова (СПб, 1774).

Особливої популярності у той час набувають різні «лечебники». Вони адресувалися людям, які не мали медичної освіти. Такі видання сприяли процвітанню знахарства, шарлатанства. Первістком такої літератури був

«Домашний лечебник или простой способ лечения» Х. Пекена (СПб, 1765), згодом вийшли «Лечебники» В. Бухана (М., 1790–1792), І. Роста (М., 1793), М. Чулкова (М., 1789–1790) та ін. Вони вирізнялися змістом, обсягом та характером надання порад. Наприклад, «Новый домашний лечебник» Х. Пекена (СПб, 1765) відповідає тогочасним змінам у медицині, а ось «Сельский лечебник» М. Чулкова (М., 1789–1790) містить ненаукові, навіть для того часу, речі.

У медичній літературі XVIII ст. важко провести межу між книгами науковими та науково-популярними. Навіть про таку суто професійну книгу, як «Основы врачебных патологий» І. Гаубія (СПб, 1792), писали: «Не для одних только врачей нужна, но она также общепользна для всякого звания любителей...» [4, с. 96].

Ми обмежилися розглядом лише медичних книг. Хоча, як видно, у той час друкувалося багато статей, присвячених медичній справі. Досить часто питання медицини порушувалися і у загальній літературі. Спадщина з цієї тематики становить понад 1500 статей і заміток.

Аналіз видань з медицини XVIII ст. засвідчує, що друком виходили праці, присвячені актуальним для того часу проблемам медицини, практичним засобам та методам лікування хвороб. Вони вирізнялися доступністю, популярністю викладу матеріалу та практичною спрямованістю. Незважаючи на те, що медичні книги здебільшого писалися і видавалися з метою задоволення місцевих потреб, окремі з них набули поширення і в країнах Європи. Тогочасні книги з медицини не тільки сприяли боротьбі з різними хворобами, а й відбивали рівень розвитку науки у цей період. Лікарі та громадскість часто вказували на нестачу вітчизняної медичної літератури, а тому кожна нова книга була визначною подією, у житті суспільства її часто згадували, на неї робилися посилання.

Активно долучалися до розвитку медичної науки і українські вчені. Чимало наших земляків, зокрема Нестор Максимович-Амбодик, Хома Тихорський, Олександр Шумлянський, Касьян Ягельський, Іван Полетика, Йосип Каменецький та ін., успішно захистили дисертації на звання доктора медицини в російських навчальних закладах та кращих європейських університетах, з їхнього середовища вийшли видатні лікарі-практики, талановиті вчені, педагоги, які впливали на розвиток медичної освіти й науки. Створені ними оригінальні праці, підручники, посібники, здійснені ними переклади російською мовою кращих іноземних медичних видань сприяли якісному поліпшенню викладання теоретичних і клінічних дисциплін. Багато лікарів і вчених зробили вагомий внесок у збереження здоров'я своїх співгромадян, у збагачення вітчизняної науки і культури. Деякі їх дослідження та наукові відкриття й досі не втратили свого значення.

Список використаної літератури

1. *Анастасевич, В. Г.* Росписи российским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова / В. Г. Анастасевич. – СПб : Тип. В. Плавильщикова, 1820. – Ч. 1. – 658 с.
2. *Анастасевич, В. Г.* Роспись российским книгам для чтения из библиотеки А. Смирдина / В. Г. Анастасевич. – СПб : Типография А. Смирдина, 1828–1832. – 118 с.
3. *Грандо, О. А.* Становлення медичної науки в Україні // Медичний Всесвіт. – 2003. – № 2. – С. 12–13.
4. *Громбах, С. М.* Русская медицинская литература XVIII века / С. М. Громбах. – М. : Издательство Академии медицинских наук СССР, 1953. – 281 с.
5. *Запаско, Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800) / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. 2. – Ч. 2. – 127 с.
6. *Історія української культури* / В. С. Александрович, В. Й. Борисенко, Т. М. Виврот. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 1245 с.
7. *Мультановский, М. П.* Библиография в научной и практической медицине / М. П. Мультановский. – М. : Медгиз, 1947. – 104 с.
8. *Петров, С. Й.* Книги гражданского друку, видані на Україні XVIII – перша половина XIX століття: каталог (1765–1860) / С. Й. Петров. – Х., 1971. – 294 с.
9. *Петров, С. О.* Книги гражданской печати XVIII века / С. О. Петров. – К., 1956. – 300 с.
10. *Российский, Б. М.* Библиографический указатель русской литературы по истории медицины с 1789 до 1928 г. / Б. М. Российский. – М. : Госмедиздат, 1928. – 500 с.
11. *Рукавіцина–Гордізівська, Є. В.* Колекція гражданского друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 97–105.
12. *Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800).* – М. : Книга, 1967. – Т. 5. – 298 с.
13. *Соколов, В.* Книгодрукування з медицини та ветеринарії в Україні в XVIII ст. // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 7. – С. 31–37.
14. *Соколов, В.* Природничо-наукова книга в інтелектуальному житті українського суспільства XVIII ст. // Бібліотечна планета. – 2003. – № 3. – С. 10–14.
15. *Соколов, В.* Тенденції розвитку книгодрукування та головні шляхи розповсюдження книг на Україні у XVIII ст. // Бібліотечна планета. – 2003. – № 1. – С. 9–12.
16. *Сопиков, В. С.* Опыт российской библиографии / В. С. Сопиков. – СПб : Изд. А. Суворина, 1813. – Ч. 1. – 314 с.
17. *Фролов, В. В.* Медицинская книга: типологические особенности ассортимента: конспект лекций / В. В. Фролов. – М. : МГУП, 2000. – 111 с.
18. *Чистович, Я. А.* История первых медицинских школ в России / Я. Чистович. – СПб, 1883. – 1040 с.

Додатки

Список книг з медицини, що були надруковані гражданським шрифтом в Україні у XVIII столітті

Київ (1)

1. *Гофман Ф.* Рассуждение о воде, всеобщем врачевстве, сочиненное Фредериком Гофманом, и с латинского языка на российский переведенное. – К. : Тип. Академии Киевской [при лавре Печерской], 1789. – [2], 54 с. ; 8°. Запаско 3477, Петров 586, Свод. 1609, Сопіков 9551. НБУВ (Гр. 5319), РНБ.

Житомир (1)

2. *Гинтер Д.* Достоверный способ по ныне неиспытанным растениям исцелять всякого рода кровавый понос / Гинтер Д., Шильдкнехт Ф. – Житомир, 1798; 8°. Запаско 3975, Свод. 449, Сопіков 13223. Видання розшукується.

Миколаїв (2)

3. [Захарьин П. М.] Приключение Клеандра, храброго царевича Лакедемонского и Ниотилды, королевны Фракийской, российское сочинение. – Миколаїв : Друкарня Чорноморська адміралтейська, 1798. – Ч. 1–2. – 330 с.; 8°. Запаско 3980, Свод. 2331, Сопіков 8978. РНБ, РАН, ДПБ, РДБ.

4. *Линд Д.* Опыт о действительнейших способах к сохранению здоровья морских служителей, и рассуждение о горячках и заразах вообще, с прибавлением о болезни тюремной и средствами предупреждать оную и не допускать распространяться. Сочинение г. Линда, доктора Гасларской морской гошпитали при Портсмуте. Перевел с английского Черноморского флота мичман Юферов. – Миколаїв : Друкарня Чорноморська адміралтейська, 1798. – 271 с.; 4°. Запаско 3985, Свод. 3691, Сопіков 7819. РНБ, РАН, ДПБ.

Список скорочень

- Запаско** – Запаско, Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні (1765–1800) [Текст] / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – Кн. 2. – Ч. 2. – 127 с.
- Петров** – Петров, С. О. Книги гражданской печати XVIII века [Текст] / С. О. Петров. – К., 1956. – 300 с.
- Свод.** – Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800) [Текст]. – М. : Книга, 1967. – Т. 5. – 298 с.

Сопіков – Сопиков, В. С. Опыт российской библиографии [Текст] / В. С. Сопиков. – СПб : Изд. А. Суворина, 1813. – Ч. 1. – 314 с.

ДПБ	–	Державна публічна історична бібліотека Росії (Москва)
НБУВ	–	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (Київ)
РАН	–	Бібліотека Російської Академії наук (Санкт-Петербург)
РДБ	–	Російська державна бібліотека (Москва)
РНБ	–	Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург)

УДК 025.171:027.21(477.83)''17/19''

Наталія Кунанець,

заст. директора Наукової бібліотеки
Національного університету «Львівська політехніка»,
канд. іст. наук

КОЛЕКЦІЇ ЗІБРАННЯ У ФОНДАХ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК ЛЬВОВА (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті проаналізовано основні тенденції формування колекцій та зібрань у фондах наукових бібліотек Львова з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. Подано характеристики їх тематичного наповнення, шляхи надходження та окреслено вимоги попередніх власників щодо умов зберігання.

Ключові слова: бібліотека, колекція, зібрання, історія бібліотечної справи Галичини.

У другій половині ХІХ ст., на думку доктора історичних наук Г. І. Ковальчук, бібліотекарями була усвідомлена необхідність провести розмежування між «книгами, що мають наукове значення, книгами, що становлять цінність завдяки їх оправі чи матеріалу, на якому вони надруковані, і книгами рідкісними у прямому розумінні цього слова» [33]. На сучасному етапі діяльності бібліотек масиви таких видань окреслюють поняттям «історико-культурні фонди», визначення якого належить член-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору Л. А. Дубровиній, і «включають до свого складу тематичні й історичні колекції, зібрання, бібліотеки та окремі документи, організовані в окремі та самостійні структурні утворення, відображають матеріальний та духовний досвід людства й національних культур, в основному ретроспективні і такі, що мають непересічне значення для розвитку суспільства» [22].

У наукових бібліотеках Львова з кінця ХVІІІ ст. формувалися «історико-культурні фонди» завдяки меценатській підтримці громадськості. Бібліотекам передавалися окремі, подекуди впорядковані та каталогізовані зібрання, колекції і цілісні приватні бібліотеки. Безперечно, їх формування було результатом планомірної і кропіткої роботи колишнього власника. Набуття колекцій відбувалося переважно у вигляді дарів, однак в окремих випадках не виключалася купівля. Більшість меценатів наполягали на